

Critical Discourse Analysis in the Realm of Action

Hadi Salehi*

Soroush Arya**

Abstract

The arena of political interactions is a space for human agency, and the ultimate tool for interaction among human agents is 'language'. No political analysis can limit itself solely to this peripheral level. Analysts always encounter texts, and their analysis also requires a methodological order to arrive at a clear understanding of these linguistic interactions. The critical discourse analysis approach possesses a well-equipped methodological toolkit, familiarity with which can aid us in understanding linguistic interactions in the political arena. The critical discourse analysis approach also has a very systematic understanding of the discourse domain and, based on this, introduces discourses as creators of a world and a sphere of interaction. A world that has specific rules of play and interaction, and within this represented and introduced world of each discourse, human and institutional agents each have a specific share of power. Based on the representation of the world, a particular type of power relationship is formed between agents. The dissection of discourses based on these functions can enable social science researchers to gain a clearer understanding of the linguistic games and the meanings that each signifier or word carries in these games.

Keywords: discourse analysis, structuralism, real politics, political agency, critical discourse.

* Assistant Professor of Public Law, School of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran
(Corresponding Author), Hadi.Salehi@shirazu.ac.ir

** PhD Candidate of Political Science, Faculty of Economics and Political Science, Shahid Beheshti University,
Tehran, Iran. soroosh.arya@gmail.com

Date received: 23/04/2024, Date of acceptance: 05/08/2024

Introduction

The field of political interaction, domestic or international, is fundamentally driven by human agency, with language serving as the primary tool for interaction. While various social science theories, including those in political science and international relations, can illuminate the context surrounding the formation of these linguistic interactions, social and political analysis cannot be confined solely to this peripheral, structural level. Political analysts continually encounter texts, statements, and speeches, necessitating a methodological framework for analyzing these linguistic interactions to achieve a clear understanding. The critical discourse analysis (CDA) approach offers a well-equipped methodological toolbox. Familiarity with CDA can aid in comprehending linguistic interactions within the political arena. Additionally, CDA possesses a highly systematic understanding of the discourse arena, introducing discourses as creators of worlds with specific rules of engagement and power dynamics. Each discourse constructs a world with its own set of rules and interactions. Human and institutional agents are represented within this world, each occupying a specific position and wielding a certain degree of power. The specific type of power relationship between agents is established based on the way the world is represented in each discourse. By dissecting discourses based on these functions, social science researchers can gain a clearer understanding of the language games and the meanings associated with each signifier or word within these games.

Materials & Methods

This article employs a critical discourse analysis (CDA) framework to investigate the interplay of language and power within the realm of political interaction. CDA, with its focus on the social and political functions of language, provides a robust set of tools for examining how discourse constructs meaning, shapes identities, and distributes power. Specifically, this analysis will draw upon key tenets of CDA, such as: (1) examining the use of language, including metaphors, framing, and narrative techniques; (2) identifying key concepts, arguments, and underlying assumptions within political texts; and (3) analyzing how power relations are constructed and maintained through language. By applying these tools, this study aims to uncover the underlying power dynamics and ideological assumptions embedded within political discourse.

The conclusion of the Cold War era has arguably transformed the underlying principles of international relations and the criteria guiding foreign policy decision-making. During the Cold War, state interactions were inevitably overshadowed by the

confrontation between the two ideological blocs of the West and the East. Consequently, the entire world was divided into two, or at most three, blocs (considering the Non-Aligned Movement). Foreign policy decision-making prioritized security and power considerations, further influenced by the ideological identity a state adopted within the competitive bipolar Cold War environment. Broadly speaking, theories focused on the structural level, most notably neo-realism or structural realism, aligned with the objective and ontological reality of the international system. As Kenneth Waltz argued, state behavior in the practical arena was also determined by the influence of macro-level or international system variables.

Waltz, who employs a structural approach that relies solely on macro-level or international system-level variables in theorizing international relations, considers any international analysis that attempts to explain phenomena using micro or domestic-level factors to be reductionist. However, Waltz himself, widely regarded as the most legitimate theorist of international politics, acknowledges the value of domestic-level variables in explaining and analyzing foreign policy (but not international policy).

The end of the Cold War ushered in a more flexible and pluralistic era. No longer was there a single, global, security-oriented agenda that compelled each state actor to choose sides and align with one of three potential alliances. Political leaders, at both the regional subsystem and international system levels, enjoyed greater freedom to make decisions based on economic interests, as well as identity and civilizational elements. It is no coincidence that Huntington's thesis of the clash of civilizations emerged in response to Fukuyama's thesis of the end of history, both arising in the post-Cold War period. While Fukuyama emphasized the dominance of a single ideology (liberalism) across the globe, Huntington contends that the defining characteristic for identifying nation-states, as well as the source of hostility and competition in this era, has shifted from ideology to civilization.

Discussion & Result

This article will identify dominant discourses, recurring themes, and the strategic use of language to construct particular meanings and representations. By analyzing the discursive strategies employed, such as framing, metaphor, and the use of pronouns, the study will explore how these linguistic choices contribute to the construction of social identities, the positioning of actors, and the legitimization of particular power relations. Furthermore, the analysis will consider the historical and social context in which these

discourses emerged and evolved, examining how they reflect and shape broader political and social realities.

Another noteworthy aspect of the current era, often viewed as the neoliberal era from an international political economy perspective, is the increased prominence of the regional arena and economic issues, supplanting the focus on the macro-structural international arena and security-related issues traditionally associated with *realpolitik*. The challenge lies in the fact that the way each region is represented, including its spatial and geographical understanding, and the discursive representation of elements like development and underdevelopment, have become more numerous and diverse than before. In other words, the current era places greater emphasis on the linguistic representations employed by political leaders to portray themselves and the regional subsystem encompassing their state.

Within this post-Cold War environment, language itself has emerged as a tool for creating and wielding power, given its role in shaping and expressing knowledge and truth. This is particularly true in diverse and pluralistic political environments and cultures. Understanding the various arrangements governing political cultures within states and at the regional subsystem level necessitates the use of methods like discourse analysis. The importance of grounded and discourse-based language methods in political studies and research, particularly in fields like postcolonial studies exemplified by Edward Said's work on Orientalism, has become increasingly evident and established.

Conclusion

Beyond these considerations, as will be explored in the following article, the method of critical discourse analysis (CDA) offers unique characteristics and functions. CDA equips researchers with the ability to systematically analyze the various functions of discourse and extended texts in terms of representation, the distribution of subject positions, and the establishment of power relations between these positions. As the influence of structural variables wanes, the significance of agency and internal elements comes to the fore. This new objective reality necessitates the diversification.

Bibliography

Books

Fairclough, Norman. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Routledge.

59 Abstract

- Fairclough, Norman (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, Taylor & Francis Routledge.
- Jorgensen, Marianne & Phillips, Louise. (2002). *discourse analysis as theory and method*, SAGE publications Ltd.
- Marston, Greg. (2004). *Social policy and discourse analysis: policy change in public housing*, Ashgate publishing limited.
- Mills, Sara. (2004). *discourse*, London: Routledge.
- Van Dijk, Teun. A. (2008). *Discourse and context. A sociocognitive approach*. Cambridge.
- Van Dijk, Teun. A. (2009). *Society and discourse: How social contexts influence text and talk*. Cambridge University Press.
- Waltz, Kenneth. (1979). *Theory of International Politics*, McGraw. New York.

Articles

- Chouliaraki, Lilie; Fairclough, Norman. (2001). Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis. *Language and Intercultural Communication*, 1(2), 151-174.
- Fairclough, Norman. (1993). Discourse and social change. Cambridge: Polity, 1992. Pp. vii+259. *Language in Society*, 22(3), 421-424.
- Erjavec, Karmen. (2004). Beyond advertising and journalism: Hybrid promotional news discourse. *Discourse & Society*, 15(5), 553-578.
- Hudson, Ray. (2007). Regions and regional uneven development forever? Some reflective comments upon theory and practice. *Regional studies*, 41(9), 1149-1160.
- Schäfer, Saskia. (2011). Expanding the toolbox: Discourse analysis and Area Studies. *Social dynamics*, 2, 145-163.

Internet resource

- Gardels, Nathan. (2024). "The Clash Of Civilizations Is The Politics Of The End of History—NOEMA". <https://www.noemamag.com/the-clash-of-civilizations-is-the-politics-of-the-end-of-history/>

تحلیل گفتمان انتقادی در عرصه عمل

هادی صالحی*

سروش آریا**

چکیده

عرصه تعاملات سیاسی، عرصه کارگزاری انسان‌هاست و ابزار تعامل کارگزاران انسانی نهایتاً «زبان» است. نظریات مختلف در رشته‌های متنوع علوم انسانی می‌تواند ما را در فهم زمینه شکل‌گیری این تعاملات زبانی یاری کند؛ اما هیچ تحلیل سیاسی‌ای نمی‌تواند خود را صرفاً به این سطح پیرامونی محدود کند. تحلیل‌گران همواره با متونی مواجه‌اند و تحلیل آن‌ها نیز نیازمند نظم روش‌شناختی است تا به فهم روشن از این تعاملات زبانی برسد. رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی واجد یک جعبه‌ابزار روش‌شناختی مجهز است که آشنایی با آن می‌تواند ما را در فهم تعاملات زبانی در عرصه سیاسی یاری کند. رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی همچنین درک کارکردی بسیار منظمی از عرصه گفتمان دارد و گفتمان‌ها را بر این اساس خالق یک جهان و عرصه تعامل معرفی می‌کند. جهانی که واجد قواعد بازی و تعامل مشخص است و کارگزاران انسانی و نهادی در این جهان بازنمایی و معرفی شده در هر گفتمان، هریک واجد سهمی مشخص از قدرت‌اند. براساس بازنمایی از جهان است که سنخ خاصی از رابطه قدرت بین کارگزاران شکل می‌گیرد. کالبدشکافی گفتمان‌ها براساس این کارکردها می‌تواند پژوهشگر علوم اجتماعی را قادر به فهم روشن‌تر از بازی‌های زبانی و معانی‌ای کند که هر دال یا واژه در این بازی‌ها واجد آن است.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان، ساختارگرایی، سیاست واقعی، کارگزاری سیاسی، گفتمان انتقادی.

* استادیار حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، بخش حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)، Hadi.Salehi@Shirazu.ac.ir

** دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی و اقتصادی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، soroosh.arya@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۵

۱. مقدمه

می‌توان مدعی شد که پایان عصر جنگ سرد به‌نوعی منطق بازی در روابط بین‌الملل و معیارهای تصمیم‌سازی در سیاست خارجی را دگرگون کرده است. در دوران جنگ سرد، تعامل دولت‌ها خواه‌ناخواه تحت‌الشعاع تقابل دو بلوک ایدئولوژیک غرب و شرق قرار گرفته بود و بدین ترتیب کل جهان به دو یا در بهترین تأویل به سه بلوک (با در نظر گرفتن جنبش عدم تعهد) تقسیم شده بود. اولویت در تصمیم‌سازی‌های سیاست خارجی نیز بیشتر امنیتی و قدرت‌محور و مجدداً تحت‌تأثیر هویت ایدئولوژیکی بود که دولت از خود در عرصه رقابتهای دوقطبی جنگ سرد تعریف می‌کرد. در یک توصیف کلی می‌توان مدعی شد نظریات سطح ساختار که مشهورترین آن‌ها احتمالاً نواقع‌گرایی یا واقع‌گرایی ساختاری بود، با وضعیت عینی و هستی‌شناختی نظام بین‌الملل تناسب و هماهنگی داشت. رفتار دولت‌ها نیز همان‌طور که کنت والتز مدعی بود، در عرصه عملی تحت‌تأثیر متغیرهای کلان سطح سیستم یا نظام بین‌الملل مقدر می‌شد.

کنت والتز که با رویکردی ساختاری تلاش می‌کند در نظریه‌پردازی روابط بین‌الملل صرفاً به متغیرهای سطح کلان یا سطح نظام بین‌الملل اتکا نماید، هر تحلیل بین‌المللی را که بکوشد در تبیین پدیده‌ها به سطح خرد یا داخلی تکیه کند، تقلیل‌گرایانه تلقی می‌کند. با این حال، خود والتز نیز به‌عنوان مشهورترین نظریه‌پرداز سیاست بین‌الملل تأکید دارد که متغیرهای سطح داخلی می‌تواند در تبیین و تحلیل سیاست خارجی (و نه سیاست بین‌الملل) مورد اتکا قرار بگیرند. (Waltz: 1979/ 18-38).

پایان جنگ سرد به‌نوعی این وضعیت را به نفع یک وضعیت منعطف‌تر و متکثرتر تغییر داد. به این معنا که دیگر یک دستورکار جهان‌شمول به‌شدت امنیتی در کار نبود تا هر بازیگر دولتی را به جبهه‌گیری در قبال خود و در نتیجه انتخاب یکی از سه ائتلاف بالقوه وادار کند. رهبران سیاسی هم در سطح زیرسیستم‌های منطقه‌ای و هم در سطح نظام بین‌الملل فراغ‌بال بیشتری برای تصمیم‌سازی براساس منافع اقتصادی و نیز عناصر هویتی و تمدنی خویش داشتند. بیهوده نیست که تز برخورد تمدن‌های هانتینگتن در پاسخ به تز پایان تاریخ فوکویاما در همین دوره پساجنگ سردی مطرح می‌شود و درحالی‌که فوکویاما بر سیطره یک ایدئولوژی (لیبرالیسم) بر کل جهان اصرار داشت، هانتینگتن تأکید می‌کند که اساساً معیار هویت‌یابی و نیز تخصم و رقابت دولت‌های ملی در این عصر دیگر ایدئولوژیک نیست، بلکه تمدنی است.

(Gardels: 2024)

نکته دیگر این است که در دوران کنونی که بسیاری آن را با نگاه اقتصاد سیاسی بین‌الملل، دوران نئولیبرال می‌دانند، به‌جای عرصه کلان و ساختاری بین‌الملل و نیز موضوعات ماهیتاً امنیتی و مرتبط به حوزه سیاست واقعی (Realpolitik) عرصه منطقه‌ای و موضوعات ماهیتاً اقتصادی اولویت یافته است. مسئله اینجاست که نحوه بازنمایی هر منطقه، درک فضایی و جغرافیایی و نیز بازنمایی گفتمانی عناصری مثل توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی، نسبت به قبل تکرر و تنوع بیشتری یافته است. به‌عبارت دیگر، در دوران کنونی، بازنمایی‌های زبانی رهبران سیاسی از خودشان و نیز زیرسیستم منطقه‌ای که دولت ایشان را دربر گرفته، نسبت به قبل اهمیت بیشتری یافته است (Hudson: 2007/ 2-8).

در این فضای پساجنگ سرد است که زبان به‌عنوان عامل خلق و بیان معرفت و حقیقت، خود به‌عنوان ابزار خلق و کاربست قدرت مطرح شده و همچنین در محیط‌ها و فرهنگ‌های سیاسی متنوع و متکثر، درک ترتیبات متفاوت حاکم بر فرهنگ‌های سیاسی در محیط داخلی دولت‌ها و همین‌طور در سطح زیرسیستم‌های منطقه‌ای، استفاده از روش‌هایی مثل تحلیل گفتمان را ضرورت بخشیده است. اهمیت یافتن روش‌های زبان بنیاد و گفتمان‌محور در مطالعات و پژوهش‌های سیاسی خصوصاً در رشته‌هایی مانند مطالعات پسااستعماری و در نتیجه خلق آثاری چون اورینتالیسم ادوارد سعید، جلوه‌ای عیان‌تر و جافتاده‌تر نیز پیدا کرده است (Schäfer: 2011/ 145-148).

علاوه بر همه این موارد، آن‌چنان که در مقاله پیش‌رو خواهیم دید، روش تحلیل گفتمان انتقادی واجد خصایص و کارکردهایی است که به پژوهشگر این فرصت را می‌دهد تا به شکلی کاملاً حساب‌شده، کارکردهای مختلف گفتمان و متون موسع را از حیث کارکردهای بازنمایی و توزیع موقعیت‌های سوژگی و برقراری روابط قدرت بین این موقعیت‌ها تقسیم‌بندی کند. همان‌طور که گفته شد، با کاسته شدن از اهمیت و تأثیر تقدیری و جبری متغیرهای ساختاری، هر روز بیشتر با اهمیت یافتن عناصر کارگزارانه و داخلی مواجه می‌شویم و این وضعیت جدید عینی ایجاب می‌کند تا با تکرر و تنوع بخشیدن به جعبه‌ابزار روش‌شناختی، خود را برای مواجهه تحلیلی و تبیینی با وجوه و صور متنوع پدیدار سیاسی آماده‌تر کنیم.

۲. عرصه‌های کارکردی گفتمان‌ها

هرچند اصحاب تحلیل گفتمان انتقادی بیشتر زبان‌شناسانند، نمی‌توان روش پژوهش ایشان را زبان‌شناسانه دانست. زبان‌شناسان صورت‌گرا معمولاً به روابط درون جملات دقت می‌کنند؛ اما

گفتمان به واحد زبانی فراتر از جمله و برای مثال متون اشاره دارد. نکته دیگر که در روش تحلیل گفتمان انتقادی و خصوصاً وسعت دید روش‌شناختی ایشان مشهود است تأکید ایشان بر چرایی تکوین متون است. زبان‌شناسی سستی صرفاً به خود متن توجه می‌کند نه به عناصر زمینه‌ای و برون‌متنی که به خلق یک متن در زمان و مکانی خاص می‌انجامد (Mills: 2004/ 116-124).

اما در مقابل، روش‌شناسی اهالی مکتب تحلیل گفتمان انتقادی طیف وسیعی از تحلیل‌های متن‌محور را در کنار تأکید و توجه به تئوری‌های مختلف علوم اجتماعی شامل می‌شود و نمی‌توان به‌دقت روش‌شناسی واحد و تثبیت‌شده‌ای را به ایشان نسبت داد. باین‌حال عناصر و آموزه‌هایی در مکتب تحلیل گفتمان انتقادی وجود دارد که می‌تواند نوعی دستور کار عملیاتی برای پژوهش تعریف کند. در این عرصه بیشتر روی آموزه‌های فرکلا تأکید می‌کنیم.

فرکلا گفتمان را شکلی از «اسلوب بازنمایی» (mode of representation) می‌داند (Fairclough: 1993/ 63)؛ تعریفی که با دستورکار مقاله پیش‌رو همخوانی و همراهی تام دارد. این تعریف که به‌نوعی بر خصیصه برساننده گفتمان نیز تأکید دارد، به سه کارکرد گفتمان قابل تقسیم است:

۱. کارکرد هویت‌یابانه (identity): به‌واسطه این کارکرد، هر گفتمان انسان‌ها را در موقعیت‌های سوژگی (subjective positions) مشخص قرار می‌دهد.

۲. کارکرد تعاملی (relational): گفتمان پس از تخصیص موقعیت‌های سوژگی به هر یک از اطراف یک تعامل گفتمانی، عملاً سنخ خاصی از تعامل را میان ایشان برقرار می‌کند.

۳. کارکرد معنایی یا ایده‌پردازانه (ideational): که می‌توان آن را کارکرد جهان‌بینانه گفتمان دانست. هر گفتمانی در کنار سوژه‌ها از اعیان و ابژه‌هایی که به آن‌ها می‌پردازد نیز تعریفی ارائه کرده و روابطی را میان آن‌ها در جهان خارج تبیین می‌کند (Fairclough: 1993/ 64-65).

اولین بار ریچارد هلیدی (Halliday) به‌نوعی این تقسیم‌بندی را انجام داد. او بر آن بود که زبان دارای دو کارکرد عمده است: ۱- کارکرد ایده‌پردازانه یا بازتابنده (reflective) ۲- کارکرد بین‌شخصی (interpersonal) یا فعالانه (active). در همین عرصه است که نقش گفتمان در روابط قدرت، و مآلاً موضع انتقادی فرکلا به گفتمان‌ها قابلیت طرح می‌یابد. گفتمان در کار تأسیس روابط خاصی میان افراد و نهادها و سپس طبیعی جلوه دادن و دائمی کردن این روابط است.

۱.۲ کارکرد هویت‌یابانه و تعاملی

فرکلا در طرح کارکرد هویت‌یابانه یا تخصیص موقعیت‌های سوژگی به افراد به‌نوعی از مفهوم استیضاح آلتوسر الهام گرفته است. به تأکید خودش، برای اینکه یک سوژه در مقابل یک نداده‌ی یا استیضاح (interpellation) پاسخی بدهد و به سوژه متن بدل شود، اول باید قادر به خواندن متن باشد تا درک کند که مورد خطاب قرار گرفته است (Fairclough: 1993/ 86-87).

مسئله‌ای که به مقاله پیش‌رو و نیز نقشی که فرکلا برای گفتمان قائل است ربط دارد، مسئله بازنمایی خود و دیگر در بطن بازنمایی جهان و مآلاً مشخص شدن رابطه‌ای است که میان دو طرف یک گفتگو براساس این بازنمایی باید برقرار شود. در طرح این بحث فرکلا تا حدی تحت‌تأثیر مفهوم قیود تبیینی (enunciative modalities) فوکو بوده است. اینکه جایگاه متقابل افرادی که به‌واسطه یک گفتمان وارد تعامل باهم شده‌اند چه باشد به نحوه بازنمایی ایشان در گفتمان بازمی‌گردد. مثال موردعلاقه فرکلا تعامل پزشک و بیمار است. چون در بطن گفتمان درمان، پزشک دارای موضع مسلط است؛ لذا فرصت طرح موضوع در مکالمه از آن اوست. در مقابل، بیمار موضعی فروتنانه‌تر و سلطه‌پذیرتر در قبال پزشک دارد. در این بین بیمار که موقعیت تهدیدپذیرتر و تحت‌سلطه‌تری نسبت به پزشک دارد، به‌وضوح مجبور به استفاده از استراتژی‌های نزاکتی (politeness strategies) بیشتری است و در واقع این‌گونه فرصت قائلیت و فاعلیت بیشتری در اختیار پزشک قرار می‌دهد.

فرکلا تأکید می‌کند که افراد در بطن گفتمان‌ها شخصیت بومی (ethos) پیدا می‌کنند. به دیگر سخن، گفتار و سلوک گفتمانی ایشان نماینده جغرافیای نوعی گفتمان خواهد بود که در آن قرار گرفته‌اند (Fairclough: 1993/ 137-143). شخصیت بومی همواره شکلی حساب‌نشده یا سهوی ندارد. گاه گفتمان‌ها قیود تبیینی و حتی خصایص تشریفاتی را به‌تعمد در خود ایجاد می‌کنند. برای مثال تشریفاتی که برای حضور قضات و اعضای هیئت منصفه و نحوه تعامل ایشان با متهم و وکلا وجود دارد، مثالی از این مورد است یا جمهوری اول فرانسه پس از انقلاب کبیر، عناصری را از گفتمان سیاسی جمهوری روم باستان برای ترتیب دادن به شخصیت بومی و اسلوب تعامل سیاسی در مجامع پارلمانی خویش به عاریت گرفت. همان‌طور که اشاره شد، شخصیت بومی قطعاً در شیوه‌های تعامل افرادی که در کنش گفتمانی باهم در تعامل‌اند، تأثیر بسزا دارد (Fairclough: 1993/ 166-67).

مثالی که در زمان مواجهه با این مفهوم به ذهن می‌رسید بازنمایی مفهوم «سپاهیان اسلام» در زمان جنگ تحمیلی بود. گفتمان دفاع مقدس نظامیان ایران را به‌عنوان سپاهیان اسلام بازنمایی

می‌کرد. در مقابل، نظامیان عراق هرچند مسلمان بودند، به‌عنوان جبهه باطل بازنمایی می‌شدند. این بازنمایی متقابل عملاً به خلق شخصیت بومی خاصی برای نظامیان ایران منجر شد که می‌توان نشانه‌های آن را در اهمیت و معناداری (significance) عناصر مذهبی در جبهه‌های جنگ مشاهده کرد.^۱

در این بین، تحلیل شخصیت بومی همیشه کار آسانی نیست؛ خصوصاً در عناصری عمومی‌تر مثل استراتژی‌های نژادی. برای مثال، بوردیو استراتژی‌های نژادی را در بسیاری از مواقع ناشی از موضع قدرت سوژه می‌داند. استراتژی نژادی تلاش کنشگر است برای مشروعیت یافتن و محبوب شدن (Fairclough: 1993/ 162-65).

همان‌طور که گفتیم، فرکلا در طرح کارکرد تعاملی یا بین‌شخصی گفتمان تا حد زیادی از ایده استیضاح یا ندادهی آلتوسر تأثیر پذیرفته است. با این حال نظریه آلتوسر نظریه‌ای ساختارگرایانه و در نتیجه تقدیرگرایانه است که طی آن تکثر و سیالیت زمینه (Context) و نیز خصایص خود سوژه مورد غفلت قرار می‌گیرد.

فرکلا در تلطیف این تقدیرگرایی رادیکال، اندکی خود را به موضع پساساختارگرایی لاکلا و مووف نزدیک می‌کند. او در کتاب *گفتمان در مدرنیته متأخر*، که با همکاری لیلی چولیاریکی تألیف کرده، تأکید می‌کند که گفتمان هژمون نیز حاصل مفصل‌بندی (Articulation) است. مفهوم مفصل‌بندی در ذات خود احتمال تغییر مفاصل را تضمین می‌کند. تکثر موقعیت‌ها و کنش‌های گفتمانی همواره فرصت آنتاگونیسم و ستیزش را چه در سطح کلان جامعه و چه در سطح خرد و سوژگی فردی یک کنشگر مهیا می‌کند (Chouliaraki and Fairclough: 2001/ 25).

احتمالاً یکی از علت‌های تقدیرگرایی آلتوسر تأکید او بر مفهوم ایدئولوژی و خصوصاً سازوکار ایدئولوژی رسمی در تقابل با مفهوم گفتمان بوده است. آنچه آنتاگونیسم را ممکن می‌سازد قرارگیری فرد در موقعیت‌های استیضاح متعارض (contradictory interpellation) است. انسان هرگز توسط یک منادی واحد مورد ندا و استیضاح قرار نمی‌گیرد. ندادندگان متعددی و بعضاً در مسیرهایی عکس یکدیگر قرار دارند (Fairclough: 1993/ 90-91).

نتیجه اینکه فرکلا در تبیین کارکرد اول گفتمان، یعنی تخصیص موقعیت‌های سوژگی از آلتوسر تأثیر فراوان پذیرفته، اما با پذیرش مفهوم ستیزش یا آنتاگونیسم لاکلا و مووف تغییر در این موقعیت‌ها را نیز محتمل می‌داند. به عبارت دیگر، آلتوسر موقعیت و هویت یک سوژه در بطن یک نظم گفتمانی در نتیجه کارکرد ندادهی را ایستاتر و مقرر شده‌تر می‌بیند، اما فرکلا و نیز لاکلا و مووف، با تأکید بر مفهوم آنتاگونیسم و نیز مفصل‌بندی و در نظر گرفتن این امکان که

مفاهیم و دال‌ها در هر نظام گفتمانی ممکن است با چفت شدگی‌ها و مفصل‌بندی‌های جدید مواجه شوند، فرصت بیشتری برای تکثر و انعطاف موقعیت‌های سوژگی و هویت افراد در تعاملات گفتمانی قائل هستند. این مفصل‌بندی‌ها گاه ممکن است با به عاریت گرفتن عناصری از نظام‌های گفتمانی دیگر، تکثر و انعطافی بیشتر هم از خود بروز بدهند. مقوله‌ای که در بخش دوم به آن خواهیم پرداخت.

۲.۲ کارکرد ایده‌پردازانه

بُعد کارکردی دوم گفتمان «ایده‌پردازی» است. کارکرد تعاملی گفتمان در واقع «هویت‌های تعاملی» و نیز ماهیت تعامل را، که بیشتر از سنخ رابطه قدرت است، بازنمایی می‌کند و بیشتر نیز در مکالمات کاربرد دارد؛ اما کارکرد ایده‌پردازانه واقعیت اجتماعی را برای طرفین تعامل بازنمایی می‌کند. ناگفته پیداست که این دو کارکرد گفتمان با یکدیگر همپوشانی‌های بسیاری دارند.

عناصری که کارکرد ایده‌پردازانه گفتمان با آن محقق می‌شوند، بیشتر محتوایی‌اند. این عناصر محتوایی عبارت‌اند از: معنایابی کلمات (word meaning)، واژگان‌گزینی (wording or lexicalization) و نیز استعاره (metaphor). علاوه بر این سه مورد محتوایی، دو ابزار شکلی را نیز در بازنمایی محیط پیرامونی می‌توان تشخیص داد:

اول: اولین ابزار شکلی در بازنمایی جهان عینی اتصالات و استدلال‌ها (Connectives and Argumentation) هستند. البته ابزارهای ایده‌پردازانه را نمی‌توان از هم تفکیک کرد و معمولاً در متون از ترکیبی از همه آن‌ها استفاده می‌شود. «اتصالات و استدلال‌ها» به کیفیت مرتبط شدن اجزای جمله در ساختن جمله و سپس اتصال جملات در تکوین متن اشاره دارد. کیفیت این اتصالات ماهیت خاصی به متن می‌بخشد. مثال فرکلا استفاده از بندهای استدلالی (reason clause) است. زمانی که شما وقوع یک حالت را با بیان حصری و دقیق علت‌هایش بیان می‌کنید، خود را در موقعیت مقتدرانه عالم و آگاه به موضوع متن قرار داده‌اید. در این بین استفاده از فعل خواهد شد "will" در تقابل با ممکن است بشود "would be" آگاهی قاطعانه گوینده به آینده را نشان می‌دهد که با استدلالی بودن بندها و ماهیت استدلالی متن همخوانی دارد (Fairclough: 1993/ 169-73).

بافت متن، که فوکو آن را الگوی بلاغی (rhetorical schema) توصیف می‌کند، به رابطه‌ای اشاره دارد که اجزای متن باهم برقرار می‌کنند. هلیدی سه قسم رابطه‌ای را که واحدهای متنی با

هم برقرار می‌کنند، چنین برمی‌شمارد: ۱- تدقیق (elaboration): که خود مشتمل بر تاکتیک‌هایی مثل بازگویی با استفاده از کلماتی دیگر (rewording) و نیز مثال آوردن است. ۲- بسط یا توسعه (extension): اینکه بندی چیزی به مدعیات بند دیگر بیفزاید. ۳- بهبود (enhancement): اینکه یک بند بی‌آنکه به مفاهیم طرح‌شده بند قبل چیزی اضافه کند (وظیفه‌ای که بر عهده تاکتیک توسعه است)، بازنمایی همان مفهوم را بهبود بخشد. برای مثال محل و زمان رخداد را بیان کند. فرکلا به این سه تاکتیک هلیدی مواردی چون هم‌زمانی و نیز ترتیب زمانی دو بند، هم‌مکانی یا رابطه مکانی مدلولات دو بند، علیت و نیز مشابهت و تفاوت را نیز می‌افزاید (Fairclough: 1993/ 175-77).

به نظر می‌رسد توصیفی بودن، استقرایی بودن، قیاسی بودن، تشجیعی و تهییجی بودن مصادیقی از الگوهای بلاغی باشند. بی‌شک زبان‌شناسان در تقسیم‌بندی این الگوها جهد نموده‌اند، اما ما مصادیق این الگوها را به همین مثال‌های معدود فرکلا محدود می‌کنیم.

دوم: دومین ابزار شکلی یا بهتر بگوییم گرامری، مفهوم تعدی (transitivity) در زبان‌شناسی هلیدی است. تعدی در کنار حالت و کیفیت یا قید (mood and modality) و نیز عنصری محتوایی یعنی تم یا موضوع از دید هلیدی سه شبکه اصلی گرامر هستند که به واسطه آن‌ها هم بازنمایی جهان عینی و هم وضع روابط تعاملی و بین شخصی میسر می‌شود (Chouliaraki and Fairclough: 2001/ 140). متعدی بودن فعل در واقع فرایندهای ارتباطی (relational processes) را در متن شکل می‌دهد. مبحث استفاده از افعال معلوم و مجهول (active and passive voice) در زبان انگلیسی مصداق بسیار بارزی از کاربرد فعل متعدی است. مسئله تعدی و عدم تعدی خصوصاً برای پنهان کردن فاعل برخی اعمال بسیار به کار می‌آید. برای مثال زمانی که گفته می‌شود: «ده نفر در درگیری‌های روز گذشته کشته شده‌اند» فاعل از گزاره حذف شده و بدین ترتیب مثلاً خواننده ممکن است پرسد چه کسی عامل مرگ ده نفر بوده است؟ پلیس ضدشورش یا بخشی از خود شورش‌ها؟! (Fairclough: 1993/ 178-82).

تاکتیک دیگری که بسیار به تعدی شباهت دارد بدل کردن نهاد یک گزاره به یک نام یا عنوان کلی است که به «عنوان‌سازی» (nominalization) شهرت یافته است (Fairclough: 1995/ 146-147). خصیصه بسیار مهم (عنوان‌سازی) این است که محتوای آن بسیار نامتعیین است و می‌توان آن را دالی دانست که حتی در بطن یک متن مشخص همچنان شناور و خالی است. مثال‌هایی که فرکلا از عنوان‌سازی می‌زند، به مثال‌های متنی که خودش آورده مرتبط است و همگی به متون عمومی گفتمان بهداشت و درمان مربوط می‌شود، اما در عرصه سیاسی و

ایدئولوژیک نیز عنوان‌سازی کاربرد بسیار دارد (Fairclough: 1993/ 177-179). مثال‌هایی که در زمان مواجهه با این مفهوم به ذهن می‌رسند، عبارت‌اند از: تروریست، بنیادگرا، امپریالیست. برای مثال در مورد عنوان عمومی تروریست، کسی نمی‌داند مدلول این واژه چه کسی است. دولت‌ها و رسانه‌ها که دارای قدرت و موقعیت تألیف‌گر در گفتمان‌های کلان‌اند، فرصت دارند تا محتوای خاصی را به این دال‌ها تزریق کنند. برای مثال یک دولت ممکن است همه مخالفین خود را، حتی کسانی که در مبارزه دست به سلاح نبرده‌اند، مشمول عنوان‌سازی قرار دهد و به ایشان تروریست اطلاق کند. عنوان‌سازی فرایندی تجربیدی است. نتیجه این فرایند یک بسته مفهومی یا یک عنوان است که لزوماً محتوای مشخصی ندارد.

نکته مرتبط دیگری که هلیدی به آن اشاره می‌کند، منظر یا پرسپکتیو بازنمایی یک واقعه است. در مثال کشتار شورشیان توسط پلیس، اگر گفته شود صد نفر توسط پلیس کشته شدند، واقعه از منظری مرتبط با فاعل یا کنشگر بازنمایی شده؛ اما اگر گفته شود صد نفر کشته شدند، واقعه از منظری مرتبط با رویداد (event) بازنمایی شده است. در واقع ما در هر مورد با «نهاد»های مختلف مواجهیم. منظور هلیدی از موضوع یا تم همین امر است. هر دو تاکتیک عنوان‌سازی و نیز استفاده از شکل لازم و متعدی افعال، رابطه میان نهاد با مسند یا گزاره‌ای را، که به نهاد نسبت داده می‌شود، تغییر می‌دهد (Fairclough: 1993/ 180-185).

تا اینجا دو ابزار ماهیتاً گرامری در بازنمایی جهان را دیدیم. اول ارتباطات میان واحدهای متن که به اشکال مختلفی از متن منتج می‌شد. دومین مورد رابطه‌ای بود که به واسطه کیفیت لازم یا متعدی فعل و نیز عنوان‌سازی و تم هر جمله میان نهاد و مسند برقرار می‌شد. ابزارهای دیگری که فرکلا به آن اشاره می‌کند بیشتر ماهیت محتوایی دارند.

اول: معنا‌سازی برای کلمات (word meaning): همان‌طور که در بحث از لاکلا و مووف گفتیم، کلمات و دال‌های زبانی معنای ثابت و متعینی ندارند و برحسب کیفیت قرارگیری در کنار دیگر دال‌ها و مفصل شدن با آن‌ها معنای مشخص می‌یابند. فرکلا به‌نوعی به همین شناور بودن معنای کلمات اشاره می‌کند. باین‌حال تأکید می‌کند که هر کلمه دارای طیفی از معانی بالقوه (meaning potential) مخصوص به خود و خارج از متن نیز هست؛ اما حتی خود او می‌پذیرد که معانی بالقوه کلمات بعضاً به تعمد توسط مؤلفان در متن دست‌کاری می‌شوند. برای مثال استفاده از کنایه (irony) و نیز انواع استعاره‌ها، در واقع استفاده از کلمه در دلالت بر امری است که هیچ ربط خارج از متنی به آن کلمه ندارد. لذا در نهایت کلمات در بطن متن است که معنای مشخص می‌یابند. در اینجا فرکلا از زمینه کلامی (verbal context) بحث می‌کند.^۲ لذا

معنای هر کلمه برحسب موقعیتی که در متن دارد معین می‌گردد (Fairclough: 1993/ 185-190). Fairclough: 1995/ 112-129.

دوم: واژگان‌گزینی: شکل دیگر بازی با کلمات در متن، ارائه کلمات مختلف برای یک مفهوم واحد است. استعاره مصداقی از این تاکتیک واژگان‌گزینی است. واژگان‌گزینی را می‌توان با روش میان‌متنی (Inter-textual) تحلیل کرد. هلیدی تأکید می‌کند که گزینش یک کلمه خاص و ترجیح آن به دیگر کلمات مترادف در بازنمایی یک مفهوم یا واقعیت امری قابل تحلیل است. به همین جهت او از کلماتی که هر مؤلف در کاربست زبان به کار می‌برد نه به‌عنوان کلمه که به‌عنوان ماده-واژه (lexical item) یاد می‌کند. ماده-واژه یا گزینش یک واژه در بازنمایی یک امر، شکلی از تثبیت دال در متن است. مصداق کاربست ماده-واژه را به‌خوبی در عنوان‌سازی در سطور بالا دیدیم. گاه نویسنده در خلق یک دال برای دلالت بر مجموعه‌ای از امور دست به خلق یک ماده-واژه جدید می‌زند.

فرکلا مثال‌های روشنی از ترکیب دو گفتمان و خلق ماده‌واژه‌های جدید می‌زند. روش تحلیل میان‌گفتمانی و میان‌متنی را در ادامه خواهیم دید، اما مثال بسیار خوبی که از ترکیب دو گفتمان و تأثیر آن در خلق ماده‌واژه‌ها می‌توان زد، عبارت «بازاری شدن آموزش» (marketization of education) و در نتیجه خلق ترکیب «تجارت آموزش» است. این ترکیب بدین اعتبار خلق شده که مؤسسات آموزشی هر روز بیش از پیش از استراتژی‌های تجاری در مدیریت خود استفاده می‌کنند. دیده شده که در توصیف مجموعه‌ای از کلاس‌ها از واژه «بسته» و نیز «طراحی» استفاده شده است. واژه‌هایی که پیش‌تر در اشاره به محصولات صنعتی و کالاهای مصرفی کاربرد داشته‌اند (Fairclough: 1993/ 190-194). مسئله‌ی واژگان‌گزینی نه‌تنها ابزاری برای کشف رگه‌های بین‌متنی و میان‌گفتمانی است، بلکه همچنین می‌تواند در شناخت هویت و منظر یا پرسپکتیو مؤلف یا گوینده‌ی متن نیز بسیار به ما کمک کند (Fairclough: 2003/ 12,201).

۳. میان‌متنی و میان‌گفتمانی

پیش از درک تأثیر هر گفتمان، موضوع اصلی همواره تشخیص ماهیت هر گفتمان بوده است. زبان‌شناسان اجتماعی گفتمان‌ها را بر اساس سه عنصر تقسیم می‌کنند:

تحلیل گفتمان انتقادی در عرصه عمل (هادی صالحی و سروش آریا) ۷۱

۱. محیط گفتمان (setting of discourse) یا محیطی که کنش گفتمانی در آن رخ می‌دهد مثل مطب، دادگاه و مدرسه.

۲. گونه کنش گفتمانی (type of discourse): مانند آموزش، مصاحبه، تشخیص طبی، قضاوت و غیره.

۳. کنشگر اصلی مثل معلم، مصاحبه‌گر، پزشک و قاضی.

اما فرکلا این تقسیم‌بندی را رد و به جای آن مفهوم «میان‌گفتمان» (Interdiscursivity) را خلق می‌کند. نکته بسیار اساسی این است که فرکلا در طرح این مفهوم به پیاساخترگرایان قرابت می‌یابد. زبان‌شناسان اجتماعی مرزهای گفتمان را روشن و ثابت می‌دانستند؛ اما فرکلا با طرح مفهوم میان‌گفتمان تأکید می‌کند که مرزهای گفتمان‌ها بعضاً ماهیتی اندر متداخل می‌یابند. فرکلا در این عرصه و خصوصاً تعاملات بین فردی به واسطه کنش گفتمانی از مفهوم قیود تبیینی فوکو استفاده می‌کند تا جهت دو طرف یک تعامل گفتمانی را برحسب رابطه قدرت تبیین کند. در اغلب مواقع بیمار نسبت به پزشک در موضع ضعف و سلطه‌پذیری قرار دارد؛ اما بیاپید فرض کنیم که بیمار شخصیتی محبوب و شهیر مانند یک رهبر سیاسی یا نویسنده‌ای بزرگ است. آیا هنوز هم می‌توان رابطه قدرت فوق را در تعامل این بیمار خاص با پزشک فرضی پذیرفت و آیا شکل تعامل این دو همانی است که شکل تعامل هر پزشکی با هر بیماری واجد آن است؟ فرکلا بر این اساس تأکید می‌کند که هر شکلی از تجرید مختصات و مرزهای گفتمان اشتباه است و در عوض مفهوم موسع و درعین حال مبهم «میان‌گفتمانی» در این عرصه می‌تواند مفید باشد (Fairclough: 1993/ 67-69).

در نگاهی کلی کنش گفتمانی یا به بازتولید و تقویت و تثبیت نظم گفتمانی حاکم منجر می‌شود که در این حالت با تکرار کلیشه‌ای کنش گفتمانی مواجهیم یا به تغییر کنش گفتمانی می‌انجامد. این تغییر ناگهان رخ نمی‌دهد، اولین پدیده‌ای که با آن مواجهیم ترکیب دو گفتمان با هم است (Jorgensen and Phillips: 2002/ 73). برای نمونه، در مثال رجوع نویسنده یا رهبر سیاسی محبوب به پزشک، ما با شکل جدیدی از گفتمان اجتماعی طبابت مواجهیم که شاید بتوان آن را «درمان مشاهیر» یا هر چیز دیگری نامید، اما در حال، در این مثال فرضی، دو گفتمان «تعامل با مشاهیر» و «تعامل حین درمان» باهم ترکیب شده‌اند و نتیجه شکل جدیدی از گفتمان و تعامل بین موقعیت‌های سوژگی در بطن این گفتمان ترکیبی و جدید است. به دیگر سخن، فرکلا پدیدار شدن گفتمان‌های جدید را به واسطه رد پای که از دیگر گفتمان‌ها در آن

به‌جا مانده پیگیری می‌کند (Jorgensen and Phillips: 2002/ 73). شاید بتوان این نگاه را نوعی رویکرد ژنتیکی به گفتمان‌ها دانست.

میان‌گفتمانی در اولین نگاه نویدبخش حالات بی‌کران در ترکیب گفتمان‌ها و خلق گفتمان‌های جدید است. باین‌حال درست همان عاملی که در آرای لاکلا و مووف مسبب تثبیت نسبی گفتمان‌ها و محدود کردن ماهیت شناور دال‌ها و ستیز و آنتاگونیسم می‌شد، این بار نیز وارد عمل می‌شود. هژمونی همواره مرزهای مشخصی را برای این ترکیبات بنا می‌کند که گریز از آن‌ها بسیار دشوارتر از گریز از حصارهای گفتمان‌های غیر هژمونیک است (Jorgensen and Phillips: 2002/ 74).

۴. رویه زبانی

کنش گفتمانی در کنار متن و کنش اجتماعی، یکی از ابعاد مدل سه‌بعدی فرکلا را تشکیل می‌دهد. آنچه بازتولید و تداوم و در مقابل تغییر و خلق میان‌گفتمانی‌ها را میسر می‌کند، کنش گفتمانی است. کنش گفتمانی به تعبیر فرکلا مشتمل بر سه فرایند تولید، توزیع و مصرف متن یا زبان است. دو مرحله تولید و مصرف یا تفسیر متن به تعبیر فرکلا فرایندهای ادراک اجتماعی (socio-cognitive) اند. این فرایندها بدین اعتبار ادراک اجتماعی‌اند، که کنشگران براساس عناصر و محتواهای پیشینی که از جامعه کسب کرده‌اند، دست به تولید و تفسیر متون می‌زنند. بدین ترتیب باید دید که در کنش گفتمانی و خلق میان‌گفتمان‌ها چه عناصری از منابع اعضای (members' resources) جامعه به کار برده شده است. تشخیص این عناصر به‌واسطه مفهوم مشابه دیگری به نام میان‌متنی (inter-textuality) میسر می‌شود. تأثیرپذیری افراد از گفتمان‌های مختلف به‌صورت میان‌متنی بروز می‌یابد. این تأثیر در بسیاری مواقع ناخودآگاه و مرتبط با باورهای پیشینی کنشگران است که از محیط پیرامونی به ایشان به ارث رسیده است. لذا باید توجه داشت تحلیل گفتمان در سطح کلان صرفاً عناصر غیرگفتمانی، نهادی و مادی را دربر نمی‌گیرد، بلکه شامل عناصر ذهنی جمعی نیز می‌شود. درنهایت «میان‌گفتمانی» و «میان‌متنی» دو محور اصلی روش تحلیل گفتمان فرکلا هستند. در اولی ما با تفسیر و در دومی بیشتر با توصیف روبه‌رو هستیم (Fairclough: 1993/ 70-73).

مفهوم میان‌متنی اصالتاً به باختین تعلق دارد. باختین نیز مانند دیگر منتقدین ساختارگرایی سوسوری زبان را دارای سطحی از سیالیت می‌داند و بدین ترتیب بر لزوم پژوهش «بیان» (parole) تأکید داشت. از دید او زبان اصولاً ماهیتی گفت‌وگویی دارد و این ماهیت مقدمه‌ای

تحلیل گفتمان انتقادی در عرصه عمل (هادی صالحی و سروش آریا) ۷۳

برای ترکیب متون مختلف است، چراکه در هر دیالوگ ما با دو سوی تعامل کلامی مواجهیم که احتمالاً هریک دارای آورده‌های زبانی خود به مکالمه است. او همچنین به تعریف ژانر به مثابه استعمال زبان در کنشی خاص دست زد. او به درستی تأکید داشت که ژانرها صرفاً عناصر شکلی نبوده و هر محتوا ژانر خاص خود یا اصطلاحاً محتوای موضوعی (thematic content) خاص خود را دارد.

در یک تعریف کلی، فرکلا بر آن است که هرگاه نقل قول و عناصر کلامی مشهود مانند کلیدواژگان یک گفتمان را در گفتمان دیگر به کار ببریم، با میان‌متنی، و هرگاه ژانری خاص را برای بیان تم‌ها یا موضوعاتی متعلق به گفتمانی دیگر به کار ببریم با یک «میان‌گفتمان» مواجهیم (Chouliaraki and Fairclough: 2001/49).

در یک تقسیم‌بندی کلی ما در تحلیل گفتمان از یک سو با متن مواجهیم و از دیگر سو با کنش گفتمانی که مشتمل بر فرایند تولید، توزیع و نیز مصرف متن می‌شود. این دو وجه را نمی‌توان از هم تفکیک کرد. برای مثال فرکلا تأکید می‌کند که متن تا حد زیادی دارای ماهیت بی‌طرف (ambivalent) است؛ بدین معنا که بسته به وقوع‌یافتگی و محیط ذهنی خواننده‌ها می‌تواند معانی مختلف و گاه متضادی داشته باشد. در واقع اینکه متن چه مدلول و معنایی داشته باشد، به عنصر کنش گفتمانی که مشتمل بر «زمینه» است وابسته است.

فرکلا تأکید می‌کند که چگونه مصرف کردن یا خواندن متن از یک سو به «هویت» خواننده و از دیگر سو به «زمینه» پیرامونی او بازمی‌گردد. هر کنشگری دارای خصایص ذهنی است که نه فقط در صدور متون، بلکه همچنین در خوانش متون مبنای جهت‌گیری او قرار می‌گیرند. لذا واجب است در بررسی کنش‌های گفتمانی و خصوصاً بعد سوم این کنش، یعنی مصرف متن، به نقشه ذهنی (mental map) کنشگر دریافت‌کننده متن توجه کنیم. مسئله مهم این است که زمینه اجتماعی و مفهومی بسیار موسع و گسترده است. اینکه چه عناصری از این زمینه در تألیف و نیز خوانش متن مدخلیت بیابد از یک سو به هویت و نقشه ذهنی کنشگر و از دیگر سو به موضوع کنش گفتمانی بازمی‌گردد (Chouliaraki and Fairclough: 2001/82-83). مثالی که به ذهن نویسنده این مقاله می‌رسد این است: یک یهودی در آشویتز و در دوران حکومت نازی‌ها قطعاً در تمام کنش‌هایش یهودی بوده. گویش و خوانش و تمام ابعاد کنش گفتمانی او تحت تأثیر این بخش از هویت او قرار داشته؛ اما همین یهودی، مثلاً اگر یک زیست‌شناس باشد، در کنفرانسی دانشگاهی در مورد زیست‌شناسی و در شرایط قبل یا بعد از جنگ، هویت یهودی

خود را در کنش گفتمانی به کار نمی‌برد. این مسئله را وندایک تحت عنوان مرتبط بودن (relevance) در تئوری خود در باب زمینه طرح کرده است.

مسئله‌ی زمینه‌ی اجتماعی و تأکید بر اهمیت حیاتی آن ربطی به زبان‌شناسی ندارد؛ اما فرکلا در کنار این تأکید بر زمینه، مجموعه‌ای از ابزارها برای پژوهش در متن را نیز در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد. برای مثال واژگان‌گزینی (lexicalization). واژگان‌گزینی در تعریف عبارت است از گزینش یک کلمه در تلاش برای دلالت بر یک مفهوم یا معنا (Chouliaraki and Fairclough: 2001/ 77). برای مثال، اینکه در اشاره به یک مبارز مسلح از واژه «تروریست» استفاده کنیم یا از واژه «مجاهد راه آزادی» (Freedom fighter). واژگان‌گزینی در شیوه این اشاره و در بازنمایی ابژه نقش بسیار مهمی دارد. واژگان‌گزینی عمدتاً جهت فکری و خوش‌بینی یا بدبینی تولیدکننده متن نسبت به ابژه مورد بازنمایی را آشکار می‌کند. مضاف بر این، ما گاه با سلسله‌ای از مترادف‌ها در بازنمایی مواجه می‌شویم. وندایک تأکید می‌کند که این تاکتیک که او نامش را «بیش - واژگان‌گزینی» (over-lexicalization) نهاده است، همچنین باعث می‌شود تا خواننده متن را بیش از حد کامل تصور کند و پیام آن را آسان‌تر بپذیرد (Erjavec: 2004/ 565).

واژگان‌گزینی همچنین یکی از ابزارهای کشف میان‌متنی‌ها است. میان‌متنی به تعبیر سارا میلز به این می‌پردازد که متون جدید چگونه با ارجاع به دیگر متون و به عاریت گرفتن عناصر دلالتی از آن‌ها تکوین پیدا می‌کنند (Mills: 2004/ 137). بدین ترتیب زمانی که در یک متن ما با مترادف‌ها یا حتی استعاره‌هایی که در متون دیگر کاربرد دارند مواجه می‌شویم، می‌توانیم گفتمان‌ها و ژانرهای مختلفی را که به هم مفصل شده‌اند، تشخیص دهیم (Marston: 2004/ 87). در تحلیل گفتمانی متون باید نگاهی خلاق داشت، چراکه هر متنی در پژوهش و تفسیر کیفی، پدیده‌ای مختص به خود محسوب می‌شود. برای مثال ترکیب «سیل مهاجرت» را در نظر بگیرید. ترکیب سیل مهاجرت از استعاره طبیعی سیل در توصیف پدیده اجتماعی مهاجرت استفاده می‌کند. وقتی از این ترکیب استفاده می‌شود، مهاجرت نه فقط یک بلا که باید در برابر آن سد زد و آن را مهار کرد بازنمایی شده، بلکه واژه سیل درست مانند زلزله و آتش‌فشان به ژانرهای علمی مرتبط با آب‌وهوا و زمین‌شناسی تعلق دارد. لذا شاید بتوان گفت که خالق این استعاره و ترکیب خود را به‌مثابه عالمی، که مشرف به مشکل حاد مهاجرت است، بازنمایی کرده است.

مورد بعدی سنخ خاص پیوستگی (cohesion) متن است. اینکه چگونه اجزای جمله (clause) به هم متصل می‌شوند و جملات را تشکیل می‌دهند و جملات چگونه به هم متصل

شده و متن را خلق می‌کنند. یکی از عناصر در خلق پیوستگی همان واژگان‌گزینی است که طی آن عناصری از گفتمان‌های مختلف از جمله تم‌ها و کلیدواژگان به هم مرتبط می‌شوند و میان‌متنی خاصی را خلق می‌کنند. این شکل از پیوستگی را پیوستگی واژه‌محور (Lexical cohesion) می‌گویند که به تعبیر هلیدی صریح‌ترین شکل آن در تکرار کلیدواژگان یک گفتمان در سطح یک متن نمود می‌یابد (Erjavec: 2004/ 571-572).

اما علاوه بر این، فرکلا به نقل از فوکو تأکید می‌کند که متن دارای ساختاری است که ناشی از استفاده از کلمات و ابزارهای ربط و عطف (conjunctive words) است. اینکه جملات و پاراگراف‌ها با چه نظم و توالی در کنار هم چیده شوند و اینکه توصیفات، تعاریف و استدلال‌ها با چه توالی در کنار هم قرار گیرند، به تعبیر فوکو به خلق ترتیبات بلاغی (rhetorical schemata) متفاوت منجر می‌شود. عنصر بسیار مهمی که در تعیین سنخ‌های مختلف پیوستگی و ترتیبات بلاغی مؤثر است، ساختار استدلالی (argumentative structures) متن است. هر ساختار استدلالی نشان از عقلانیت و پرسپکتیوی مخصوص به خود دارد (Fairclough: 1993/ 77).

در نهایت فرکلا به مسئله ساختار متن (text structure) و تالی بسیار مهم آن در تغییر مناسبات قدرت در بطن کنش گفتمانی اشاره می‌کند. این امر را خصوصاً در تغییر ساختار یک متن از مونولوگ به دیالوگ می‌توان مشاهده کرد (Fairclough: 1993/ 78). مثال بسیار خوب این مورد را می‌توان در اصلاح گفتمان درمان بالینی دید که طی آن رابطه صمیمانه‌تر و هم‌سطح‌تری میان پزشک و بیمار برقرار می‌شود و فرصت‌های بیشتری برای طرح دستور کار مکالمه (turn taking) در اختیار بیمار قرار می‌گیرد. همین تغییر به‌ظاهر ساده در ساختار متن دیالوگ راه را برای تغییرات عظیم‌تر و درهم‌آمیزی و میان‌متنی غنی‌تر باز می‌کند. برای مثال زمانی که بیمار فرصت بیشتری برای بیان مسائل و تشویش‌های ذهنی‌اش داشته باشد، متن دیالوگ در کنش گفتمانی مورد بحث که تا دیروز صرفاً مشتمل بر محتوای تکراری علائم بالینی بود، عناصری را از زیست جهان (life world) متکثر و متنوع بیماران مختلف در خود جای خواهد داد (Fairclough: 1993/ 147-149).

مسئله ساختار استدلالی و ترتیبات بلاغی را می‌توان به مسئله واژگان‌گزینی نیز مرتبط کرد. برای مثال وضعیتی را در نظر بگیرید که سه رهبر در مجمع عمومی سازمان ملل متحد هر یک دولتی واحد را به‌مثابه عنصری نامطلوب بازنمایی می‌کنند. یکی آن دولت را ناقض صلح، دیگری آن دولت را امپریالیست و سومی آن را طاغوت معرفی می‌کند. هریک از این کلیدواژگان به ترتیب به گفتمان‌های حقوق بین‌الملل، انقلابی - سوسیالیستی و اسلام سیاسی

تعلق دارد. می‌توان حدس زد که هریک از این رهبران براساس ساختار استدلالی مختص به گفتمان خود دلایلی برای بازنمایی نامطلوب دولت فرضی ارائه کند که با دیگری متفاوت است. مضاف بر این، همان‌طور که اشاره شد، هریک ترتیبات بلاغی خاص خود را در خطابه خویش پیگیری خواهند کرد.

لذا تمام متون ناشی از درهم‌آمیزی متون قدیمی‌تر و خلق متون و مآلاً گفتمان‌های جدیدند. این بدین معنی است که می‌توان شکاف‌ها و بی‌ربطی‌هایی را در مفاصل مفاهیم خلق‌شده در گفتمان‌ها دید. این احتمال هست، اما باید مجدداً به این کارکرد هژمونی اشاره کنیم که در آن گفتمان‌ها به‌مرور زمان طبیعی و با پوشاندن این شکاف‌ها بی‌درز و یکپارچه (seamless) جلوه می‌کنند (Fairclough: 1993/97).

فرکلا ملهم از باختین تأکید می‌کند که میان‌متنی همیشه به معنای تأیید متن مورد ارجاع نیست. به تعبیر باختین میان‌متنی گاه دست به باز- تلفظ (re- accentuation) محتواها می‌زند. در واقع جهت تکرار محتواها و ژانرها تغییر می‌کند (Fairclough: 1995/189). برای مثال گاه یک متن به متنی دیگر اشاره و تلمیح دارد، اما این اشاره با طنز و تمسخر متن اول همراه است. گاه نیز در مسیری کاملاً عکس با ابرام و تقویت موضع محتوای متن اول و قداست‌بخشی به آن همراه است. باز- تلفظ متن بیشتر در اشاره‌های تصریحی به دیگر متون رخ می‌دهد. زمانی که هم نویسنده و هم مخاطب او با استفاده از ابزارهای متنی مثل علامت‌های نقل قول، نسبت به نقل شدن یک متن در متن دیگر آگاهی داشته باشند، ما با میان‌متنی آشکار (manifested inter-textuality) مواجهیم؛ اما گاه میان‌متنی تلویحی است و بدین ترتیب متن ظاهری یکپارچه می‌یابد. این میان‌متنی را میان‌متنی تأسیسی (constitutive inter-textuality) می‌نامیم؛ چراکه آمیزش دو متن عملاً متنی واحد را تأسیس کرده است. این شکل از میان‌متنی چون ماهیت باز- تلفظی نداشته و موضع نویسنده را نسبت به خود تشریح نمی‌کند، غلظت بی‌طرفی (ambivalence) و تفسیرپذیری متن را می‌افزاید. آنچه تحت عنوان میان‌گفتمانی مورد بحث ماست، همان میان‌متنی تأسیسی است (Fairclough: 1993/102-105).

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد عناصر شکلی و غیرمحتوایی نیز در مطالعه و تحلیل متن مورد تأکید قرار می‌گیرند. این عناصر هرچند ماهیت شکلی دارند، با محتوا در ارتباطند. یکی از تاکتیک‌های شکلی در متون «پیش‌فرض‌ها» (presupposition) هستند. پیش‌فرض‌ها را به شیوه‌های مختلفی می‌توان بیان کرد. برای مثال با ترکیبات اضافی. ترکیب اضافی «تهدید شوروی» تهدید بودن را برای شوروی مفروض قرار می‌دهد؛ چراکه هیچ توضیحی در نسبت

تحلیل گفتمان انتقادی در عرصه عمل (هادی صالحی و سروش آریا) ۷۷

دادن «تهدید» به «شوروی» نمی‌آورد، بلکه مفروض را در قالب یک واحد دلالتی منسجم ارائه می‌کند (Fairclough: 1993/ 120-121). تو گویی همراهی تهدید و شوروی امری اثبات‌شده و مفروض است و نیازی به توجیه ندارد.

فرکلا تأکید می‌کند که مفروضات به این اعتبار که در تقابل با موضع ضد خود قرار دارند، شکلی از میان‌متنی‌اند. با این حال در مفروضات هرگز مشخص نمی‌شود که متون دیگری که به تلویح رد شده‌اند کدام‌اند. از دیگر سو تمامی متونی که مفروض را ذکر کرده و مورد ابرام و تأیید قرار داده یا به نوعی مقدمات رسیدن به مفروض را آماده کرده‌اند، نیز در بعد ایجابی در میان‌متنی حضور دارند. نکته ظریف دیگر این است که مفروض همواره زمانی طرح می‌شود که بین نویسنده و خواننده توافقی تلویحی مبنی بر اطلاع خواننده از چگونگی ارتباط فرض شده میان نهاد و مسند وجود دارد (Fairclough: 2003/ 40).

در مثال تهدید شوروی، هر متنی که رابطه‌ای غیراسنادی میان تهدید و شوروی برقرار کند، در میان‌متنی به شکلی سلبی آورده شده است. در مقابل تمامی متونی که چرایی تهدید بودن شوروی را پیش‌تر طرح کرده‌اند، به شکل ایجابی و مجدداً به تلویح در میان‌متنی حضور دارند. لذا زمانی که در مقاله مطبوعاتی نویسنده‌ای از اضافه مفروضی «تهدید شوروی» استفاده کرده، در واقع به تلویح به تمامی مقالات و کتبی که برای مثال در مورد نقش شوروی در اشاعه تسلیحات هسته‌ای نگاشته شده، اشاره کرده است.

مفروضات بار ایدئولوژیک دارند. فارغ از اینکه ارائه یک مفروض در یک متن بدون ارجاع مستقیم و صریح به متون پیشین، خود امری گمراه‌کننده است، ما در متون اصلی و اولیه نیز جایی در مسیر تجرید با ادعاهای اثبات‌نشده مواجه می‌شویم. فرکلا به بحث‌هایی در باب عمومیت‌بخشی (universalization) نیز می‌پردازد (Fairclough: 2003/ 45-56)؛ اما نکته تکمیلی این است که می‌توان مفروضات را با نگاهی دیرینه‌شناختی به مجموعه‌ها و نظم‌های گفتمانی مختلف نسبت داد و بدین ترتیب ردپای گفتمان‌های مختلف را در یک متن جست (Fairclough: 2003/ 58). لذا کشف اینکه منشأ مفروض پنداشتن یک رابطه اسنادی در کدام گفتمان است، می‌تواند در کشف رگه‌های دیرینه‌شناختی و ارتباط یک متن با متن دیگر به ما کمک کند.

همان‌طور که در مثال دیدیم، مفروضات لزوماً ارتباطی به دایره لغات ندارند. درحالی که اکثر افراد و خصوصاً کسانی که از حیطه‌های خارج از زبان‌شناسی به تحلیل گفتمان می‌پردازند، عناصر شکلی و غیرمحتوایی را در جهت‌گیری‌های ایدئولوژیک مورد غفلت قرار می‌دهند؛ اما مفروضات و نیز دیگر عناصر غیرمرتبط به واژگان‌گزینی نیز می‌توانند دارای بار محتوایی باشند

و از این رهگذر در بازنمایی امور نقش ایفا کنند (Fairclough: 1995/ 74). خصوصاً مفروضات، همان‌طور که اشاره شد، به دلیل عدم توضیح چرایی نسبت دادن مسند به نهاد، سهم بسزایی در طبیعی جلوه دادن روابط بر ساخته و غیر جوهری بازی می‌کنند.

همان‌طور که اشاره شد، «میان‌گفتمان» در واقع همان میان‌متنی تأسیسی است. میان‌متنی زمانی تأسیسی است که عناصری از یک گفتمان در گذشته ردپایی تلویحی در متنی که مستقیماً به حوزه گفتمانی‌اش تعلق ندارد، بر جای بگذارد. لذا زمانی که با میان‌گفتمان‌ها مواجهیم همچنان با مسئله چند سنخی بودن (heterogeneity) متن مواجهیم. فرکلا در طرح مفهوم بین‌گفتمانی یکی از اساسی‌ترین آموزه‌های نظری‌اش را طرح می‌کند. علی‌القاعده هر عنصری از هر گفتمانی قابل ترکیب با گفتمان دیگر و خلق یک میان‌متنی تأسیسی یا میان‌گفتمانی هست؛ اما فرکلا تأکید می‌کند این دامنه و قوه ترکیبی به‌واسطه عناصر مرتبط با زمینه محدود می‌شود: زمینه نهادی، زمینه خاص موقعیتی که کنش گفتمانی در آن رخ می‌دهد و در نهایت زمینه کلان اجتماعی. او نام این عناصر محدودکننده مرتبط با زمینه را ساختار هژمونیک می‌گذارد (Fairclough: 1995/ 133-135).

زمینه یا ساختار هژمونیک ماهیتی اجتماعی و وابسته به ساختار دارد؛ اما مدل سه‌بعدی فرکلا مشتمل بر کنش گفتمانی و متن نیز می‌شود که در واقع عناصری کارگزار محور محسوب می‌شوند. لذا می‌توان گفت او جایی در میانه ساختارگرایی و پسا‌ساختارگرایی قرار دارد.

عناصری که در میان‌گفتمانی‌ها برای تشخیص این ترکیبات به کار می‌روند، عبارت‌اند از: ژانر، سبک، ثبت و گفتمان (genre, style, register, discourse). لازم به توضیح است که منظور از «گفتمان» در این توالی عرصه‌های موضوعی مشخص است. برای مثال پزشکی، مهندسی، سیاست، جنگ و مواردی مانند آن در این معنا گفتمان محسوب می‌شوند. (Fairclough: 1993/ 129)

یکی از عناصری که در میان‌متنی تأسیسی به کار می‌رود، ترکیب ژانرهاست. هر ژانر به تعبیر باختین، شکل خاصی از کنش گفتمانی و اجتماعی را سبب می‌شود. برای مثال برحسب اینکه ما در ژانر مصاحبه مشغول تعامل زبانی باشیم یا در ژانر معاینه، تعاملمان با طرف دیگر شکل متفاوتی به خود می‌گیرد. همچنین است تمایز خطبه‌ای مذهبی با گردهمایی حزبی. ایده کلی باختین و نیز فرکلا، همان‌طور که پیش‌تر نیز گفته شد، تأثیر عناصر به‌ظاهر شکلی بر عناصر محتوایی است. هر ژانر بسته مشخصی از دو کارکرد کلان جهان‌بینی و ارتباطی است. برای مثال موقعیت سوژگی و در نتیجه سنخ تعامل پزشک و بیمار با موقعیت سوژگی و سنخ تعامل میان

روانکاو و مراجعه‌کننده متفاوت است (Fairclough: 1993/ 126-127). چراکه این دو، به دو ژانر متفاوت تعلق دارند.

چهار مورد فوق در تشخیص مرزهای ترکیب میان‌گفتمانی به هم مرتبطاند. برای مثال ژانر مصاحبه دارای سبکی است که از سبک مرتبط با ژانر معاینه و نیز ژانر خطابه مذهبی متفاوت است. البته یک ژانر ممکن است بیش از یک سبک داشته باشد. سبک را نیز می‌توان به پارامترهایی مانند این موارد تقسیم کرد: ۱- فحوا (tenor): که می‌تواند رسمی، صمیمانه، غیررسمی و مانند آن باشد. ۲- نما (mode): اینکه متن نوشتاری است یا گفتاری یا حتی اگر گفتاری است به قصد مکالمه است یا به قصد دیکته کردن یک متن. ۳- نمای بلاغی (rhetorical mode): بیشتر به سنخ و هدف متن برمی‌گردد. برای مثال تشویقی و تشجیعی، توضیحی، جدلی، توصیفی یا اقناعی گونه‌هایی از نماهای بلاغی‌اند (Fairclough: 1993/ 128-129).

فرکلا پس از مشخص کردن مفهوم میان‌گفتمان و میان‌متنی توضیح می‌دهد که چگونه این عناصر به ابزارهایی برای تغییر محیط اجتماعی بدل می‌شوند. کنش اجتماعی در واقع همیشه دارای یک بُعد گفتمانی است. لذا با تغییر مرزهای زبان و گفتمان، ما در حال تغییر مرزهای کنش هستیم. این تغییر به تعبیر فرکلا به تغییر شبکه‌های توزیع (distribution networks) منجر می‌شود (Fairclough: 1993/ 131).

مثالی که فرکلا در کتاب دیگرش، تحلیل گفتمان انتقادی می‌زند اتفاقاً بسیار سیاسی است. او از عمومی شدن گفتمان امنیت هسته‌ای یا اصطلاحاً گفتگوی هسته‌ای (nuclear conversation) توسط دولت ریگان در دهه ۱۹۸۰ مثال می‌زند. خروج این بحث از عرصه تخصصی امنیتی و سیاسی و ورودش به دیگر عرصه‌ها، گفتمان هسته‌ای آمریکا را به یک میان‌گفتمانی بسیار غلیظ بدل کرد. نتیجه از نظر درون‌گفتمانی چندرگه شدن (hybridization) گفتمان هسته‌ای و از منظر برون‌گفتمانی طبقه‌بندی مجدد یا همان تغییر شبکه‌های توزیع بود. برای مثال فرکلا از ورود گفتمان مذهبی - اخلاقی به بحث امنیت هسته‌ای و افزایش محدودیت‌های فاعلانه دولت نام می‌برد. البته فرکلا تأکید می‌کند که دولت ریگان از ابتدا بسیار آگاهانه دست به این تغییر زد و این تغییر گفتمانی یک استراتژی نزاکتی (politeness strategy) در راستای واردکردن جامعه به بحث امنیت هسته‌ای و کسب مشروعیت بیشتر بود (Fairclough: 1995/ 202-205).

بر این اساس نهادهای قدرتمند گاه قادر به مهندسی معنایی (semantic engineering) گفتمان‌ها هستند. در چنین مواردی معمولاً یک دال محوری انتخاب و حول آن زنجیره‌ای از دال‌ها با هم مفصل می‌شوند. چنین شکل حساب‌شده و فاعلانه‌ای از میان‌متنی معمولاً

سبک‌های تعاملی (communicative styles) خاص خود را نیز خلق می‌کند. چنین مهندسی‌ای، البته همان‌طور که در مثال دولت ریگان دیدیم، می‌تواند عملاً با ورود کنشگران گفتمانی جدید به کنش گفتمانی مسبب ستیز و افزایش محدودیت‌های خالق نظم معنایی جدید شود (Fairclough: 1993/ 132-133).

مطالبی که گفته شد، خصوصاً این نکته فرکلا که متون ماهیتی بی‌طرف دارند و این تأکید لاکلا و مووف، که دال‌ها همواره دارای سطحی از خلأ و سیالیت هستند، ممکن است این را به ذهن متبادر کند که نظم گفتمانی فاقد ثبات و انسجام است؛ اما همان‌طور که در بحث از لاکلا و مووف گفتیم، گفتمان به جهت مداخلات هژمونیک در مقاطعی غیرابدی تثبیت می‌شود. اصلی‌ترین عناصر تکوین هژمونی را باید در مسئله زمینه جست.

۵. مسئله زمینه

بحث از زمینه (context) در تحلیل گفتمان انتقادی بیشتر به تلاش‌های تئون وندایک و رویکرد مشهور او، یعنی رویکرد ادراک اجتماعی (socio-cognitive approach)، بازمی‌گردد. درک عمومی و مرسوم از زمینه این است که زمینه شامل عوامل عینی و محیطی می‌شود که مرزهای کنش گفتمانی کنشگران را محدود می‌کند.

وندایک در نقدی مشابه به نقد زفس بر سازه‌انگاران تأکید می‌کند که زمینه در چنین معنایی قادر به محدود کردن کنش گفتمانی کنشگران نیست. برای آنکه زمینه قادر به محدودسازی کنش کنشگر باشد، باید توسط او درک شود. زمینه در واقع تعریف ذهنی کنشگر از شرایط کنش (subjective definition of interactional situation) است (Van dijk: 2008/ 16). به همین اعتبار او زمینه را مدل ذهنی (mental model) می‌داند که کنشگر در درک محیط کسب می‌کند و برحسب آن کنش گفتمانی خود را سامان می‌دهد (Van dijk: 2009/ 5-6).

به این دلیل او زمینه را بُعد کاربستانه (pragmatic) گفتمان می‌داند. اینکه زبان در عمل چه کیفیتی داشته باشد، به زمینه‌ای که کنش یا عمل در آن واقع می‌شود بستگی دارد. این زمینه صرفاً محیطی نیست، بلکه به خود کنشگر نیز مرتبط می‌شود. برای مثال جایگاه و نقش خود کنشگر یک عامل زمینه‌ای محسوب می‌شود. زمانی که رئیس‌جمهور در حال سخنرانی برای اعضای یک مجلس است، می‌داند که نقشش در آن لحظه به‌خصوص چیست. نقش رئیس‌جمهور در آن شرایط بر شیوه سخن گفتن او تأثیر می‌گذارد و برای مثال موجب می‌شود سبک شکلی رسمی را در سخنرانی رعایت کند (Van dijk: 2008/ 1-2).

عامل بسیار مهم چارچوب تعامل یا مشارکت (participation framework) است و اینکه یک کنشگر چه عواملی از عناصر هویت‌بخش خود را مرتبط به عرصه تعاملی می‌داند. برای مثال یک شخص می‌تواند رئیس‌جمهور، مرد، مسلمان، متأهل، حقوق‌دان و عضو باشگاه ماهیگیری باشد؛ اما دلیلی ندارد همه این عناصر هویتی را در تمام عرصه‌های تعاملی فعال کند. اینکه در هر عرصه‌ای از تعامل کدام بخش از عناصر هویتی فرد فعال شوند، عاملی است که زمینه کنش یا تعامل گفتمانی آن را مقدر می‌کند (Van dijk: 2009/ 135).

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت زمینه در واقع آن عنصری است که خود مشمول کنش و رویه زبانی نبوده، اما به آن مرتبط است و بر آن تأثیر می‌گذارد. البته بسیار محتمل است که بخش عظیمی از زمینه خود ماهیت گفتمانی داشته باشد. برای مثال، باور و ایدئولوژی دو رهبر سیاسی (که خود پدیده‌هایی گفتمانی هستند) به‌عنوان زمینه، تأثیری عمیق بر تکوین پوش و رویه زبانی ایشان دارد. باین حال زمینه شامل بسیاری امور دیگر از جمله عناصر نهادی و ساختاری و نیز عینیات و واقعیات محیطی نیز می‌شود. به همین دلیل خود وندایک هشدار می‌دهد که ممکن است تئوری زمینه او به یک تئوری برای تبیین همه امور بدل (a theory of everything) شود (Van dijk: 2009/ 3). اینکه در هر تحلیل گفتمان مرزهای امور مرتبط و غیرمرتبط با رویه زبانی را مشخص کنیم برای اجتناب از چنین گشاده‌دستی نظری واجب است.

۶. نتیجه‌گیری

همان‌طور که در مقدمه مقاله نیز ذکر شد، یکی از محورهای اصلی مجادلات نظری در رشته روابط بین‌الملل و سیاست خارجی، بحث ساختار و کارگزار است. این بحث به‌نوعی در دیگر رشته‌های علوم اجتماعی نیز با منطق زبر نظری (meta theory) نسبتاً مشابه اما با مصادیق موضوعی متفاوت مطرح شده است. در یک توصیف کلی، ساختارگرایان عمدتاً رویکردی تقدیرگرایانه‌تر به برایندهای اجتماعی دارند و تأکید می‌کنند که نظم و منطق حاکم بر پویایی رفتاری کارگزاران اجتماعی، همیشه تابع ساختارهای کلان است.

پذیرش این حاکمیت ساختار بر کارگزار به‌عنوان یک واقعیت هستی‌شناختی بسیار وسوسه‌برانگیز است. به این دلیل که اکتفا و اتکا بر ساختار با محدودسازی متغیرهای مستقل، فضای پژوهشی را پاکیزه‌تر و منظم‌تر می‌کند و همین‌طور رابطه‌ای یک‌سویه و تقدیری، که عناصر ساختاری با رفتار کارگزار دارند، اعتمادبه‌نفس بیشتری برای ادعاهای تبیینی و حتی بعضاً پیشگویانه به پژوهشگر می‌دهند؛ اما در مقابل، اگر قرار باشد در هر عرصه تعامل اجتماعی،

عناصر کارگزار محور را هم مدنظر قرار بدهیم، به ناگاه با متغیرهای مؤثر و مداخله‌گر متنوعی مواجه می‌شویم که هرآینه می‌تواند عرصه پژوهش را بی‌نظم و مشوش کنند. عناصری بسیار متنوع که از تجربه زیسته و تاریخ شخصی و نقشه روان‌شناختی کارگزار انسانی تا عناصر تمدنی و فرهنگی و گفتمانی هر کارگزار دولتی در عرصه تعاملات بین‌المللی و خارجی را دربر می‌گیرد.

باین حال، اگر عرصه هستی‌شناختی واجد مدخلیت واقعی عناصر کارگزارانه باشد، اتکا و خصوصاً اکتفا به عناصر ساختاری، بی‌شک از دقت و سودمندی پژوهش خواهد کاست. همان‌طور که در مقدمه اشاره شد، در عرصه سیاسی و خصوصاً سیاست خارجی و بین‌المللی، پایان جنگ سرد مشخصاً عرصه عینی روابط بین‌الملل را دگرگون کرده است. این دگرگونی در یک توصیف کوتاه، دستان کارگزاران (اعم از کارگزاران فردی از جمله رهبران سیاسی و کارگزاران نهادی و در رأس آن کلیت دولت‌های ملی) را برای فاعلیت بازتر گذاشته است. در این بین، اگر بپذیریم که سخنرانی‌ها و مذاکرات و بیانیه‌ها یکی از عناصر همیشه حاضر در عرصه تعاملات سیاسی‌اند، آنگاه تمرکز بر ابزارهای تحلیل زبانی می‌تواند جعبه‌ابزاری روش‌شناختی برای بررسی یکی از این عرصه‌های کارگزاری را در اختیار ما قرار دهد. صدا البته تحلیل‌گفتمان تنها عرصه تحلیل کارگزارانه نیست و در این بین روان‌شناسان سیاسی و اجتماعی، انسان‌شناسان و قوم‌نگاران و تمدن‌پژوهان و فعالان عرصه مطالعات فرهنگی، هر یک می‌توانند به این عرصه تحلیل کارگزار محور اعانتی داشته باشند. باین حال، حتی همین پژوهشگران نیز در تحلیل‌های کارگزار محور خویش می‌توانند از ابزارهای تأویلی طرح‌شده در این مقاله و در کلیت نظریه و روش «تحلیل‌گفتمان انتقادی» در پژوهش‌های خود استفاده کنند؛ چراکه زبان و ثمره آن یعنی گفتمان، در هر عرصه تعامل انسانی و اجتماعی دارای کاربرد و تأثیر است.

در این راستا و در این مقاله، به سه بُعد کارکردی گفتمان در رویکرد تحلیل‌گفتمان انتقادی اشاره و تشریح کردیم که هر گفتمان با استفاده از این سه کارکرد از جهان یا عرصه تعامل کارگزاران بازنمایی‌ای ارائه می‌دهد. سپس کارگزاران را در مقام سوژه، در این جهان بازنمایی‌شده قرار داده، از سنخ خاص رابطه و تعامل آن‌ها با یکدیگر نیز بازنمایی‌ای ارائه می‌دهد و نهایتاً ملهم از این توزیع جایگاه‌های سوژگی، روابط قدرتی را بین این کارگزاران مدعی می‌شود. همچنین دیدیم که این ساختار بازنماینده برخلاف ادعای ساختارگرایانی چون لویی آلتوسر تثبیت‌شده نیست و به واسطه ترکیب گفتمان‌ها با یکدیگر ممکن است تغییر کند و رویکرد بین‌گفتمانی و بین‌متنی، که ابزارهای مشاهده‌اش در این مقاله مطرح شد، می‌تواند ما را

تحلیل گفتمان انتقادی در عرصه عمل (هادی صالحی و سروش آریا) ۸۳

در تعقیب ردپای این ترکیبات و تغییرات یاری کند. بدین ترتیب، تحلیل گفتمان انتقادی نه فقط ابزارهای تأویلی برای درک بهتر روابط قدرت منعکس شده در گفتمان‌ها را به ما می‌دهد، بلکه همچنین ابزارهایی برای تبارشناسی و تعقیب ژنتیکی گفتمان‌ها و کشف گفتمان‌ها و متونی که در ترکیب با یکدیگر گفتمان جدیدی را خلق کرده‌اند، نیز در اختیار ما قرار می‌دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱. همان طور که عناصر تشریفاتی - بصری در معماری ساختمان‌های اداری و سیاسی و نیز نحوه تعامل سیاسیون فرانسه، احتمالاً عامل اتصال ایشان به میراث سیاسی روم باستان بوده است.
۲. زمینه کلامی با زمینه یا کانتکست در معنای عام آن که توسط برخی از اصحاب تحلیل گفتمان انتقادی من جمله وندایک طرح می‌شود متفاوت است.

کتاب‌نامه

Books

- Fairclough, Norman. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Routledge.
- Fairclough, Norman (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, Taylor & Francis Routledge.
- Jorgensen, Marianne & Phillips, Louise. (2002). *discourse analysis as theory and method*, SAGE publications Ltd.
- Marston, Greg. (2004). *Social policy and discourse analysis: policy change in public housing*, Ashgate publishing limited.
- Mills, Sara. (2004). *discourse*, London: Routledge.
- Van Dijk, Teun. A. (2008). *Discourse and context. A sociocognitive approach*. Cambridge.
- Van Dijk, Teun. A. (2009). *Society and discourse: How social contexts influence text and talk*. Cambridge University Press.
- Waltz, Kenneth. (1979). *Theory of International Politics*, McGraw. New York.

Articles

- Chouliaraki, Lilie; Fairclough, Norman. (2001). Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis. *Language and Intercultural Communication*, 1(2), 151-174.
- Fairclough, Norman. (1993). Discourse and social change. Cambridge: Polity, 1992. Pp. vii+ 259. *Language in Society*, 22(3), 421-424.
- Erjavec, Karmen. (2004). Beyond advertising and journalism: Hybrid promotional news discourse. *Discourse & Society*, 15(5), 553-578.

Hudson, Ray. (2007). Regions and regional uneven development forever? Some reflective comments upon theory and practice. *Regional studies*, 41(9), 1149-1160.

Schäfer, Saskia. (2011). Expanding the toolbox: Discourse analysis and Area Studies. *Social dynamics*, 2, 145-163.

Internet resource

Gardels, Nathan. (2024). “The Clash Of Civilizations Is The Politics Of The End of History—NOEMA”. <https://www.noemamag.com/the-clash-of-civilizations-is-the-politics-of-the-end-of-history/>